

ПРИНЦИП НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ І ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ (1933–1939 рр.)

Сурнін В. Б. (Ужгород)

Не буде перебільшенням сказати, що національний фактор став однією із причин Другої світової війни. Історія впливу цього фактору на розвиток подій сягає своїм корінням у ХІХ ст., коли національні, етнічні рухи перетворилися в одну з найбільш динамічних сил світового розвитку. Вповні логічним відзеркаленням названої константи стало формування думки, згідно якої найкращою формою держави є нація-держави. І навіть кровопролитна Перша світова війна не похитнула цієї парадигми. Під час війни значно активізувалися рухи, спрямовані на національне відродження, в особливості в багатонаціональних імперіях Росії та Австро-Угорщині. Серед впливових політичних еліт Європи ідея побудови національних держав або принцип нації як основи для побудови держави (the principal of nationality) здобули широку підтримку. Вони цілком відповідали тодішнім устремлінням європейської громадськості і розглядалися як торжество ідей свободи, поваги прав малих народів. Такої ж точки зору дотримувалися і провідні політики Сполучених Штатів Америки. Наприклад, Теодор Рузвельт ще до Вудро Вільсона заявив, що післявоєнна Європа повинна бути побудована „на основі принципу національностей” [1]. Цей принцип пізніше підтримав і В. Вільсон, котрий в травні 1916 р. висунув тезу про те, що народ має право на побудову своєї національної держави. В січні 1918 р. він же трансформував свої погляди у конкретні пропозиції в програмі „14 пунктів” [2].

Після поразки Німеччини та її союзників національний принцип було взято за основу при вирішенні питання про контури нового політичного устрою Європи [3]. Складовою частиною національного принципу визнавалось „право націй на вирішення питання про свою долю” – принцип самовизначення націй.

В жовтні 1918 р. Міжсоюзницька парламентська комісія, до якої входили представники Франції, Бельгії, Великобританії та Італії, підтвердила першочергове значення дотримання обох цих принципів при побудові нових держав. Своє втілення дана настанова отримала в тексті Версальського мирного договору [4].

Однак перемага національного принципу у підході до побудови післявоєнних держав виявилась уявною. Невдовзі стало зрозуміло, що поява нових незалежних держав призводить до виникнення спірних територіальних проблем. Одночасно постала проблема 18 млн. національних меншин, котрі повинні були стати частиною нових держав – Польщі, Чехословаччини,

Угорщини і т.д. Їх незадоволення діями влади в тих чи інших конкретних випадках почали використовувати в політичних цілях. Відомо, що крайній націоналізм використав Гітлер для розпалювання агресивних настроїв німців з метою встановлення гегемонії Німеччини в Європі.

В тій чи іншій мірі суперечливі наслідки прийнятих у Версалі рішень вже становилися предметом уваги науковців. Так, критичному аналізу піддано діяльність Ліги Націй [5]. Тривалий час вивчаються різні аспекти гітлерівської і сталінської дипломатії у передвоєнний період [6]. Привертає увагу дослідників і суперечлива політика великих західних держав щодо Німеччини та СРСР [7]. Однак в опублікованих працях національний фактор як рушійна сила підготовки до Другої світової війни займає порівняно мало місця. Особливо це зауваження стосується політики умиротворення фашистської Німеччини.

Метою даної статті є прослідкувати, в якій мірі національний фактор став знаряддям досягнення геополітичних інтересів фашистської Німеччини і яку роль відіграв принцип національного самовизначення у потуранні агресивним планам Гітлера з боку великих європейських держав у 1933-1939 рр.

Щоб зрозуміти логіку дій всіх зацікавлених сторін, слід повернутися до рішень, прийнятих в Парижі в 1919-1920 рр. та їх наслідків. З одного боку, Версальський мирний договір з Німеччиною, так само як інші мирні договори з її союзниками, мали позитивне значення. Відповідно до принципу національного самовизначення в Європі з'явилося чимало нових держав, у випадку відновлення національної державності окремим країнам поверталися анексовані в них землі. Разом з тим прийняті рішення покликані були затвердити нову геополітичну структуру Європи та інших регіонів світу відповідно до факту перемоги Антанти. Внаслідок цього новоутворені держави Східної Європи кроїлися не за етнічним принципом, а по праву сильного.

Візьмемо для прикладу Чехословаччину. До 1918 р. чеські землі та Словаччина входили до складу багатонаціональної Австро-Угорської імперії. Після її розпаду й розпочала відлік своєї історії Чехословацька республіка. Згідно Версальського, Сен-Жерменського і Трианонського договорів до складу Чехословацької держави увійшли Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словаччина та Закарпатська Україна. Це дало підстави стверджувати: „Політичний кордон Чехословаччини, окреслений з повним нехту-

ванням етнографічних меж, зберігав всередині новоутвореної держави, а також прирізан до неї доволі значні райони з нечехословацьким і нелов'янським населенням» [8].

В результаті крім титульних націй – чехів і словаків – у цій країні мешкали багаточисленні національні меншини, найбільшою з яких були німці – за даними перепису 1921 р. їх нараховувалося близько 3,1 млн. із 13,4 млн. жителів або 23,4% [9]. Далі ми покажемо, як Гітлер вміло використав цей фактор з метою загарбання Чехословаччини.

Ще більш строкатою за національним складом стала новоутворена Польща. Згідно Версальського мирного договору Німеччина змушена була повернути їй частину польських земель, захоплених Прусією по горезвісним розподілам Речі Посполитої і в більшості своїй населених поляками. До Польщі відходили райони Померанії, Західної і Східної Прусії, Познань, Східна частина Верхньої Силезії (загальна площа – 6,2 тис. кв. км).

За переписом 1910 р. у Верхній Силезії мешкало 264 тис. поляків і 698 тис. німців. Місцеві поляки не хотіли жити в Німеччині й бойкотували вибори в Національні збори Німеччини в 1919 р., вимагаючи приєднання району до Польщі. Виникла напружена ситуація, яка супроводжувалася застосуванням сили з обох сторін. Особливо рішуче діяли поляки. Тричі вони піднімали в Силезії повстання, котрі очолював Адальберт Карфанті. Врешті-решт Верхню Силезію поділили, наскільки це взагалі було можливо: німці там переважали в містах, а на селі – поляки. На плєбісциті 20 березня 1921 р. 59,6% населення Верхньої Силезії, незважаючи на окупацію союзними військами і сильний тиск з боку поляків, проголосувало за те, щоб регіон залишався у складі Німеччини, але 4/5 цієї багатой промислової області тим не менш відійшло до Польщі. Переважно німецькі міста – Tarnowitz, Kattowitz, Pleb, Rubnik – відійшли до Польщі. Тому західний кордон Польщі, встановлений в 1921-1922 рр., ніколи не визнавався Веймарською республікою. В цих містах залишалося доволі значне німецьке населення [10].

Якщо при визначенні північних, західних і південних кордонів Польща змушена була рахуватися з проголошеним у Версалі етнічним принципом, то свій східний кордон вона окреслила збройним шляхом. Таким чином у складі Польщі опинилися Західна Україна і Західна Білорусь, а також Віленська область разом із столицею Литви Вільнюсом. Порушення етнічних кордонів, ігнорування 13 пункту вільсоновської програми, згідно якого незалежна Польща «повинна включати території, заселені виключно польським населенням», робилося цілком свідомо. Адже польські політичні кола

намагались за будь-яку ціну забезпечити геостратегічні інтереси країни.

Внаслідок цієї політики Польща де-факто стала багатонаціональною державою. Перепис 1921 р. засвідчив, що її населення на 33% складалося із іноземців, які отримали статус національних меншин – німців, росіян, українців, євреїв, литовців і т. ін. Серед національних меншин найкрупнішими були українці (14,3%), євреї (7,0%), білоруси (5,9%) і німці (4,7%). Деякі з національних меншин проживали компактно і становили більшість місцевого населення. Так, у воєводстві станіславському українське населення складало 70%, у волинському – 68%, у тарнопольському – 50% [11].

Теоретично права національних меншин були забезпечені прийнятими у Версалі рішеннями. Першим трактатом щодо охорони прав національних меншин став Малий Версальський трактат від 28 червня 1919 р. з Польщею. Дещо пізніше аналогічні зобов'язання були покладені у спеціальних трактатах на Чехословаччину, майбутню Югославію, Румунію і Грецію; а у формі декларації ці зобов'язання були подані Лізі Націй Албанією, Фінляндією, Естонією, Литвою і Латвією. Однак система охорони прав національних меншин, котра являлася наріжним каменем післяверсальської Європи, не змогла запобігти конфліктам, не призвела до нормалізації відносин між національними меншинами і титульними націями в країнах Центральної і Східної Європи. В результаті з'явилися нові конфліктогенні ситуації, однією з яких стала проблема етнічних німців (фолькдойч) в Польщі та Чехословаччині.

Німецька меншина в Польщі була в основному зосереджена на Заході і, в принципі, вважалася лояльною по відношенню до польських властей, котрі здійснювали доволі жорстку дискримінаційну по відношенню до німців лінію. Справа в тім, що в Польщі перемогла і по-слідовно, аж до 1939 р. включно, на практиці реалізовувалася концепція національної держави Р.Дмовського. Вона не передбачала надання національним меншинам права на територіальну і культурну автономію. Діяв принцип: якщо етнічну диференціацію країни неможливо ліквідувати, то її слід якомога більше обмежити.

Ідучи за цією логікою, польські власті намагалися придушити німецьке культурне життя, не допустити розвитку преси, системи громадських організацій. Особливо це помітно на прикладі шкільної справи: якщо в 1919 р. в центральній Польщі працювало 564 німецькі школи, то в 1936 р. – лише 11. В 1933 р. вийшло урядове розпорядження про те, щоб викладання історії і географії в німецьких школах здійснювалося польською мовою [12].

Неурядові організації також проявляли активність: так, польська націоналістична орга-

нізація „Об'єднання західних областей” провадила бойкоти німецьких товарів. Німецька меншина в Польщі була практично виключена з політичного життя і почувала себе скоріше замкненою, ізольованою групою, а не функціональною і рівноправною меншиною всередині титульної нації Польської держави. Не дивно, що німецьке населення Великої Польщі, Гданська і Гданського Помор'я та Східної частини Верхньої Силезії практично весь міжвоєнний період, за виключенням короткотермінових етапів, перебувало в опозиції до „національної держави поляків”.

Як для німців, котрі мешкали в Німеччині – в термінах нацистів „рейхсдойч”, – так і для „фольксдойч”, котрі залишилися після Першої світової війни поза батьківщини, актуальною, хоча і не завжди усвідомленою, була потреба в компенсації від національного приниження від Версальської системи. Це інтуїтивно зрозумів Гітлер, вибудовуючи Третій Рейх і розгортаючи боротьбу за „життєвий простір”. Очолювана ним націонал-соціалістська партія всіляко підтримувала незадоволення німців умовами післявоєнного миру і застосовувала на практиці досить ефективні прийоми впливу на масову свідомість.

Крім „численних” емоцій, у пропаганді нацисти активно провадили думку про культурне переважання німців над їх оточенням у діаспорі. Принципи власної „національної політики” (Volkstumpolitik) нацисти розробляли на основі переваги німецького народу над усіма іншими народами, які оголошувалися „неповноцінними”; вони представляли німецький народ як расову спільність вищого типу, як „народ панів”, якому повинні підкорятися всі інші народи [13]. Німецькі меншини, котрі проживали практично в усіх європейських країнах, оголошувалися приналежними до „вищої раси”, складовою частиною німецької народної спільноти. Під таким приводом Третій Рейх привласнив собі право розпоряджатися долею етнічних німців на свій власний розсуд, незважаючи на те, що вони були громадянами інших держав. Потребою возз'єднання всіх німців в одній державі Третій Рейх мотивував аншлюс Австрії, перекроювання кордонів із Польщею, приєднання Судет.

Заохочувати і розвивати націоналістичну ідеологію фольксдойч були покликані спеціальні підрозділи нацистської партії. Таку роль виконувала „Організація німців за кордоном” (Auslandsorganisation NSDAP - АО), на чолі якої з 1933 р. знаходився гауляйтер Ернет Боле; вона нараховувала 500 зарубіжних груп. Першопочатково АО розташовувалася в Гамбурзі, потім керівництво АО разом із своїми 800 функціонерами переїхало в Берлін. АО займалося діяльністю й заохоченням вивчення німецької мови [14].

Цікаві спостереження щодо цієї практики залишив один із кар'єрних німецьких дипломатів фон Дірксен, котрий в 1923-1925 рр. виконував обов'язки генерального консула Німеччини в м. Данциг (Гданськ).

Данциг і прилеглі до нього території знаходилися в центрі процесу пошуку взаємоприйнятних компромісів і рішень, вироблених за столом переговорів у Версалі. За Польською республікою закріплювалася вузька смуга балтійського узбережжя західніше від Данцига (Гданська), котра забезпечувала їй вихід до моря в районі міста Гдиня і яка отримала назву Польського або Данцигського коридору. Цей коридор (завширшки від 50 до 100 миль) відсікав від Німеччини Східну Прусію, перетворюючи її в анклав. Сам Данциг оголошувався „вільним містом” під захистом Ліги Націй. Він мав свою валюту (гульден), власне самоуправління. У Польщі із Данцигом був митний союз, і зовнішні справи Данциг вів через міністерство закордонних справ Польщі. Польща звикла вважати його своєю власністю, мала у Данцигу свої військові бази.

Але для Гітлера і його партії Данциг завжди залишався німецьким містом. Тут (разом із навколишніми територіями) мешкало майже 350 тис. фольксдойч, котрі уважно прислуховувалися до того, що лунає із Берліна. Ось як бачив своє завдання фон Дірксен, прибувши в 1923 р. у Данциг: „Зберегти культурну єдність Данцига і рейха, протистояти відчуттю, що місто кинуте і забуто батьківщиною-матір'ю, підтримувати циркуляцію людей і ідей із Східної Прусії через „коридор” і Данциг у рейх і в Познань...” [15]. Дірксен посприяв тому, щоб обмін студентами і університетськими професорами між рейхом і Данцигом „став важливою частиною культурних контактів”. Здійснювалися і „були корисні” для місцевої громади „багаточисленні візити і лекції професорів”. Із часом Данциг став центром проведення конгресів, спортивних заходів, збору членів різного роду культуртрейгетських клубів із рейха тощо.

Після приходу до влади Гітлера місцеві націонал-соціалісти взяли під контроль сенат Данцига. Однак фіюрер, готуючись до походу на Схід, не загострював питання про Данциг і „польський коридор”, хоча неодноразово публічно висловлювався в тому дусі, що його подальше існування є „нестерпним”. Причиною такої „поблажливості” Гітлера було те, що Польща з 1934 р. стала фактичним союзником Німеччини і питання про її участь у поході на Схід до 1939 р. залишалося відкритим. До того ж німецька дипломатія вирішувала в цей час більш актуальні завдання – приєднання Австрії і відокремлення від Чехословаччини Судетської області.

Як відомо, аншлюс Австрії прямо заборонявся Сен-Жерменським договором 1919 р. Однак територіальні втрати за Версальським миром підігривали в Німеччині реваншистські й ревізіоністські настрої, котрі з 1933 р. лише посилились. І в Німеччині, і в Австрії нацистами було взято на озброєння гасло: „Один народ, одна країна, один фюрер”. Наскільки запропонована ідея відповідала поглядам населення по обидві боки кордону, говорить таке. Невдовзі після об'єднання в бувшій Австрії та в Німеччині відбувся референдум, учасники якого мали відповісти на запитання: „Чи визнаєш ти нашого фюрера Адольфа Гітлера і здійснений 13 березня 1938 р. аншлюс?” Відповідь говорить сама за себе – із 49 493 028 опитуваних 99,08% в Німеччині і 99,75% в Австрії висловилися позитивно [16].

Така підтримка вразила навіть самого фюрера. Після аншлюса він говорив, що за кілька днів Німеччина отримала більше, ніж після крупної переможної війни: 84 тис. кв. км і 6,8 млн. населення, яке забезпечило вермахту дев'ять „додаткових” дивізій. Абсолютно безпрецедентним було й те, що таке розширення відбулося в мирних умовах. Крім того, нацисти отримали запаси валюти в розмірі 1,4 млрд. рейхсмарок, в той час як німецькі запаси дорівнювали всього 76 млн. рейхсмарок [17].

Це був крупний геополітичний успіх Гітлера, якого він добився, безсумнівно, за сприяння великих західних держав. Цією поступкою вони намагалися підштовхнути Німеччину до завоювання „життєвого простору” на Сході. Але наступною жертвою Третього Рейху міг стати поки що не Радянський Союз, а якась прикордонна держава. В силу багатьох причин нею повинна була стати Чехословаччина.

По-перше, після захоплення Австрії Німеччина отримала зручний вихід у Південно-Східну Європу, оточила з трьох боків Чехословаччину і могла обійти її головну захисну лінію в Судетах. По-друге, на той момент у Чехословаччині зусиллями геббелівської пропаганди і „п'ятої колонії” – судето-німецької партії на чолі з К.Генлейном – надзвичайно загострилася внутрішньополітична ситуація. Приводом для її загострення стало становище „фольксдойч” в Судетах, котрі становили там більшість населення і немов би піддавались цілеспрямованій дискримінації.

Частково ці звинувачення відповідали дійсності. Із часів Гуситських війн між чехами і німцями точилася безперервна боротьба за кожний клаптик землі на судетському мовному кордоні, який розділяв різні культурні спільноти. За часів Габсбургів природну перевагу в цій боротьбі мали німці, котрі були титульною нацією Австрії (пізніше Австро-Угорщини), а після проголошення Чехословаччини – чехи і словаки.

Зрозуміло, що вони намагалися забезпечити свої інтереси (перш за все економічні) і діяли з позицій державоутворюючих етносів. Однак обмежувальні заходи чехословацького уряду навряд чи можна було кваліфікувати як „війну на знищення німецької культури і німецької економіки”. Але саме так оцінювала нацистська пропаганда те, що відбувалося в Чехословаччині після 1918 року.

Вагому роль у підготовці суспільної думки в потрібному напрямку зіграв і фашистський „остфоршунг” (сходознавство), в якому антибільшовизм поєднувався з агресивними тенденціями в німецькій зовнішній політиці. На момент захоплення влади нацисти вже мали агресивну програму експансії, „розроблену” діячами „остфоршунга” та інших „наукових дисциплін”. У першу чергу в зв'язку з цим слід назвати тези про „більшовицьку загрозу” і „місію німців на Сході”, котрі, дещо видозмінюючись за бажанням, стали лейтмотивом гітлерівської пропаганди.

Суттєвий внесок в обґрунтування і розширення німецької „східної програми” внесли Отто Шиллер, Клаус Менерт, Теодор Оберлендер. Останній готував учбові матеріали для організації „Німецький Схід” і ще у 20-х рр. доправляв їх для ознайомлення у бібліотеки. У підготовлених ним виданнях Оберлендер розглядав „загрозу німецькому народу” із Східної Європи і необхідність „посилення позитивної роботи в дусі народності”. Його визначення цієї „роботи” не потребує пояснень: „Боротьба за народність – це не що інше, як продовження війни іншими засобами під маскою миру. Вона ведеться не за допомогою газів, снарядів і кулеметів, - це боротьба за дім і двір, за школу і за душу дітей. Це боротьба, якій, на відміну від справжньої війни, не видно кінця, поки на східному просторі панує божевільний принцип державного націоналізму. Це боротьба, що точиться поколіннями, з єдиною метою – знищення!” [18]. Із часом „наукова” діяльність провідників „остфоршунга” отримала підтримку не лише НСДАП, але й фашистської розвідки. Ними були створені спеціальні підривні центри, котрі зосередили увагу на вирішенні невідкладних політичних завдань.

Досить яскравим прикладом небезпечних методів німецького „сходознавства” може бути діяльність Лейпцигського інституту по вивченню економіки Центральної і Південно-Східної Європи. Він був заснований в 1928 році Куртом Віденфельдом і утримувався за рахунок коштів „прикордонного фонду”. З 1936 р. його керівні працівники приймали активну участь у підготовці агресії проти Чехословаччини, здійснюючи численні „наукові дослідження”, що мали довести „бідкування німецьких районів у Судетській області”. Про одну з таких публікацій

згадується у звіті відділу інституту по економіці зарубіжних німців за 1938 р. Власне, йдеться про брошуру, написану кількома „науковцями” для керівництва судето-німецької партії. Брошура має такі розділи:

- „А) історичні основи Чеської республіки;
- Б) втрати судетських німців в області культури;
- В) динаміка населення;
- Г) боротьба за отримання роботи;
- Д) втрати в області сільського господарства;
- Є) втрати в області промисловості й ремесла;
- Ж) втрати у фінансовій і кредитній справах.

Мета роботи – підрахувати, спираючись на офіційні статистичні дані, втрати, понесені судетськими німцями за двадцять років, що пройшли після світової війни, і показати, що в цих втратах винний чеський уряд” [19].

Вивчення саме цього кола питань і спекуляція на „нестерпному” становищі судетських німців дали можливість Гітлеру виступити їх захисником. У характерному для нього стилі Гітлер поставив питання руба: „Якщо 3,5 млн. німців із 80 млн. не можуть співати свій національний гімн лише тому, що це не подобається чехам, якщо їх лупцюють лише за те, що вони носять шорти і гольфи, котрі чехи не можуть бачити, якщо їх тероризують із-за використання привітання, що не подобається чехам, якщо їх піддають гонінням за прості прояви національних почуттів, і якщо все це є нормальним явищем для представників європейських демократій тільки з тієї причини, що мова йде про німців, то я можу прямо заявити представникам цих демократичних держав, що нам є до цього справа, і ми не потерпимо такого поводження зі співвітчизниками. Повному безправ'ю і переслідуванням цих людей слід покласти кінець!” [20].

Нагнітання істерії навколо проблеми судетських німців дозволило Гітлеру радикалізувати це питання. Він особисто інструктував К.Генлейна; йому доручалось виступати з вимогами такого статусу судетських німців, котрий був би неприйнятним для чехословацького уряду і спровокував би конфлікт. Таким чином очолювана К.Генлейном партія від гасла автономії німців у складі Чехословаччини перейшла до вимоги аншлюсу Судет.

Однак на шляху реалізації цієї вимоги стояли суттєві перепони. Чехословаччина на кінець 1930-х рр. була, мабуть, найсильнішою державою із малих країн Центральної і Східної Європи. Вона мала високорозвинену промисловість і достатньо потужне військово-виробництво, одну з найкращих на континенті армій, міц-

ну смугу укріплень, побудовану за взірцем „лінії Мажіно”, котра проходила якраз у Судетській області. Крім того, Чехословаччина була, на перший погляд, надійно захищена системою міжнародних відносин. Ще 25 січня 1924 р. був підписаний безстроковий франко-чехословацький договір про союз і дружбу [21]. 16 травня 1935 р. був підписаний радянсько-чехословацький договір про взаємну допомогу. Правда, за пропозицією Чехословаччини в ньому була зроблена обмовка, що зобов'язання про взаємну допомогу вступають у силу лише в тому випадку, якщо допомога країні – жертві агресії буде надана і Францією [22].

При всій авантюристичності свого характеру Гітлер все ж таки розумів, що об'єктивно ситуація складається не на його користь. Влітку 1938 р. Німеччина могла виставити проти Чехословаччини 39 із 51 дивізії, котрі знаходилися у її розпорядженні. В той же час сама чехословацька армія нараховувала 45 дивізій, Франція зосередила на кордоні 28 дивізій. Якщо приплюсувати до них 30 дивізій, які зобов'язався доправити на підтримку союзника СРСР, то стане зрозумілою повна ілюзорність будь-яких надій на успіх Німеччини у випадку прямого зіткнення з її супротивниками [23]. Очевидно, саме тому Гітлер не наважився надати пряму військову підтримку генліїнівцям під час так званої „травневої кризи” 1938 р., коли вони спробували, скориставшись муніципальними виборами, підняти путч в Судетах.

Не відмовляючись від кінцевої мети, Гітлер вже готовий був примиритися із більш тривалим терміном її реалізації. Однак саме в цей момент на допомогу йому прийшли західні „умиротворювачі”. Ще 24 березня 1938 р. прем'єр-міністр Чемберлен, виступаючи в парламенті, заявив про відсутність у Англії яких-небудь зобов'язань по відношенню до Чехословацької республіки. Такі зобов'язання мала, як згадувалося вище, інша велика європейська держава – Франція, однак вона, як і Англія, на перше місце висувала тезу про необхідність збереження європейського миру будь-якими засобами. На той момент ці засоби повністю співпадали з інтересами Третього Рейху.

Вихідною точкою узгодження позицій Англії і Франції у питанні про Судети стала нарада прем'єр-міністрів і міністрів закордонних справ двох держав у Лондоні, що відбулася 28-29 квітня 1938 р. На цій нараді Е.Даладьє і Ж. Бонне по суті відмовилися від договірних зобов'язань Франції і солідаризувалися з Чемберленом у його намаганні примусити уряд Чехословаччини задовольнити вимоги судетських німців і фашистської Німеччини. В подальшому Англія і Франція крок за кроком слідували за цими вимогами, інтерпретуючи їх як право народу на самовизначення.

24 квітня 1938 р. К.Генлейн на з'їзді судето-німецької партії в Карлових Варах виклав програму із восьми пунктів. У цій програмі виділялось дві головні вимоги: адміністративна автономія судетських німців у рамках Чехословаччини і повна свобода нацистської пропаганди. Через кілька днів потому новий посол Німеччини в Англії фон Дірксен зустрівся в Лондоні з міністром закордонних справ лордом Галіфаксом, і той повністю погодився із висунутими вимогами [24].

З травня по липень 1938 р. Англія і Франція кілька разів зверталися до президента Бенеша з вимогою визнання програми Генлейна. Однак коли наприкінці липня Генлейн проголосив, що його метою є вже не автономія Судетської області, а її безумовне приєднання до Німецької імперії, „умиротворювачі“ негайно підтримали і цю вимогу. На початку серпня англійський уряд відправив у Прагу з „посередницькою місією“ лорда У. Ренсімена, відомого своїми тісними зв'язками з німецькими промислово-фінансовими колами. Лондонський емісар приїхав у Прагу з ідеєю проведення в Судетах плебісциту з перспективою передачі області Німеччині. Але і цей варіант перестав влаштовувати Гітлера. 12 вересня, виступаючи в Нюрнберзі на з'їзді нацистської партії, він, погрожуючи війною, зажадав від чехословацького уряду негайної передачі Судетської області Німеччині.

Цей сигнал було сприйнято в Лондоні відповідним чином. 15 вересня прем'єр-міністр Великої Британії Чемберлен вилетів у Берлін з метою остаточно врегулювати „чехословацьку кризу“. Під час переговорів із Гітлером він погодився на висунуті фіорером умови і заявив: „Особисто я згоден на відокремлення Судетської області від Чехословаччини на основі самовизначення“ [25]. Невдовзі ця капітулянтська позиція набула офіційного статусу в рішеннях англійського і французького урядів. Залишалось лише їх легалізувати через проведення повноважної, в очах світової громадськості, міжнародної „конференції“.

Таким чином, Чехословаччина реально опинилася перед загрозою розчленування. Єдиною країною, яка в цей час послідовно виступала на захист територіальної цілісності Чехословаччини, був Радянський Союз. Його політика пояснювалась не альтруїстичними міркуваннями, а прагматичними інтересами забезпечення власної безпеки. Адже розчленування і захоплення Чехословаччини наближали Німеччину до кордонів СРСР. Незважаючи на відмову президента Бенеша запросити радянську допомогу, РНК СРСР здійснила рід превентивних заходів в односторонньому порядку. До західних кордонів СРСР було пересунуто 30 стрілецьких дивізій, лише у двох військових округах – Білорусь-

кому і Київському – напоготові чекали команди 296 бомбардувальників і 302 винищувача [26].

Про серйозні наміри радянського уряду надати допомогу Чехословаччині говорить той факт, що на початку вересня 1938 р. 20 радянських бомбардувальників піднялися з летовища під Вінницею, перелетіли через румунську територію і приземлилися в Ужгороді. Це була перша група із запланованих 60 бомбардувальників, котрі були обіцяні керівнику чеської дипломатичної місії в Москві Зденеку Фірлінгеру для використання проти німців у випадку війни [27]. Натомість чехословацький уряд залишив ці рішучі дії радянського уряду без уваги.

29-30 вересня 1938 р. в Мюнхені відбулась конференція чотирьох європейських держав: Німеччини, Італії, Англії та Франції. Підписаний його учасниками договір став угодою про приєднання прикордонних земель Чехословаччини, населених німцями, до Німеччини [28]. Додатково була прийнята декларація, в якій Великобританією і Францією надавалися гарантії новим кордонам Чехословаччини: таким чином, завдяки діям „умиротворювачів“ була реалізована стара вимога Гітлера, котрий із самого початку політичної діяльності вимагав воз'єднання „із трьома з половиною мільйонами німців, у 1919 р. відрізаних від своїх співвітчизників групою божевільних політиків“. Відбулось, так би мовити, „торжество історичної справедливості“. Але у нього була й зворотна сторона.

По-перше, після приєднання Судет разом із німцями у складі фашистської Німеччини опинилося 1, 25 мільйона чехів і словаків. Вони стали, по суті, не лише заручниками проголошеного у Версалі принципу національного самовизначення, але й невинними жертвами безвідповідальної політики „чехізації“, яку здійснювала Прага у міжвоєнний період. Услід за вступом німецьких військ по різних каналах у Європу стали просочуватися жажливі подробиці про виселення чехів, котрі тепер тікали із Судетської області, де вони мешкали на протязі багатьох років.

По-друге, із Судетської області в Чехословаччину тікали не лише чехи та словаки. Маловідомим фактом є те, що серед жителів німецької національності в Судетській області далеко не всі солідаризувалися з вимогами партії К.Генлейна. Приблизно півмільйона чоловік протестували проти повернення Судетської області Німеччині, не підтримували нацистську партію. Серед цих німців було чимало прихильників соціал-демократів і комуністів. Гестапо розпочало репресії проти цих людей, і на вимогу рейсфюрера СС Гімmlера чеська поліція повертала їх, вишукуючи серед біженців [29].

Але така співпраця продовжувалася недовго. 13 березня 1939 р. лідери словацьких на-

ціоналістів оголосили про „незалежність” Словаччини і звернулися до Німеччини по допомогу. І вже 15 березня 1939 р. німецькі війська вступили в Прагу. Тим самим політика „умиротворення” повністю, і остаточно провалилась. Ліквідувавши Чехословаччину, фашистська Німеччина значно розширила свою територію, зміцнила промисловий потенціал, захопила зброю, достатню для оснащення 46 дивізій. Наростивши таким чином військові „м’язи”, вона могла приступити до реалізації інших агресивних планів, знову ж таки використовуючи національний фактор.

Спочатку Гітлер добився переходу під юрисдикцію Німеччини району Мемеля. Відповідно до Клайпедської (Мемельської) конвенції, розробленої комісією Ради Ліги Націй, порт Клайпеда (Мемель) і Клайпедська область із січня 1923 р. управлялися Литвою. У травні 1924 р. цей район, населений переважно етнічними німцями, отримав права автономії у складі Литви. І треба сказати, це не завадило „фолькдойч”сповна відчувати, що таке націоналізм малої нації. Користуючись підтримкою співвітчизників, активісти НСДАП розгорнули галасливу кампанію за повернення Мемеля (Клайпеди) у склад Німеччини. Після того, як 23 березня 1939 р. німецькі війська вступили в Мемель, цей район увійшов до складу Східної Пруссії [30]. Уряди Англії і Франції мовчазно погодилися із тим, що відбулося.

Окупація Клайпеди значно покращила стратегічні позиції Німеччини у Прибалтиці і на Балтійському морі. Однак Гітлер не міг вважати справу завершеною, поки Данциг і Данцигський коридор продовжували залишатися під контролем Польщі. Як уже згадувалось, фюрер до певного часу не загострював цього питання. Але невдовзі після Мюнхенської угоди і на початку 1939 р. він двічі звертався до польського керівництва з метою знайти порозуміння. Всі, хто вивчав історію Другої світової війни, знають, що вона розпочалася із-за відмови Польщі задовольнити німецькі претензії. Натомість значно менше відомо, чого ж саме добивався від Варшави Гітлер. Між тим, вимоги Німеччини були досить поміркованими.

Фюрер хотів, щоб Данциг був повернутий рейху, причому на умовах, що поляки будуть користуватися повними правами в порту, а також мати вільний доступ у місто. Гітлер просив дозволу і на будівництво екстериторіальних автострад з шестиридною проїздною смугою і залізничної колії через „коридор” із Німеччини у Східну Прусію. Навряд чи названі вимоги можна визнати надмірними, тим більше, що на землі „польського коридору” Німеччина не зазіхала. Тим не менш, міністр закордонних справ Польщі полковник Ю. Бек двічі сказав рішуче „ні” [31].

Причини непоступливості поляків є темою. Для нас у данному випадку важливо констатувати, що після неочікуваної відмови Варшави Гітлер прийняв рішення добитися бажаного результату військовим шляхом. У квітні 1939 р. він віддав наказ розірвати з Польщею пакт про ненапад і розпочати підготовку до війни. Офіційно причиною погіршення відносин з Польщею нацистська пропаганда називала національне питання. Однак справжній смисл проблеми ліквідації Польщі полягав не в цьому. На військовій нараді у травні 1939 р. Гітлер розтлумачив: „Предметом спору є зовсім не Данциг. На порядку денному питання про розширення нашого життєвого простору на Сході і забезпечення Німеччини продовольчою базою, про вирішення проблеми Балтики... Якщо доля приведе нас до зіткнення із Заходом, то володіння обширними районами на Сході дасть нам величезні переваги. Тому й не може бути мови про збереження Польщі” [32].

Тим часом західні демократії сіяли у поляків необґрунтовані надії на те, що у випадку війни вони нададуть Варшаві необхідну допомогу. 31 березня 1939 р., виступаючи в палаті общин, прем’єр-міністр Великої Британії Невілл Чемберлен пафосно заявив:

„...у випадку будь-якої акції, котра буде явно загрожувати незалежності Польщі і якій польський уряд відповідно вважатиме необхідним вчинити опір своїми національними збройними силами, уряд Його Величності вважає себе зобов’язаним негайно надати польському урядові всю підтримку, яка в його силах.

Я можу додати, що французький уряд уповноважив мене роз’яснити, що він займає по цьому питанню ту ж позицію, що і уряд Його Величності” [33].

14-19 травня 1939 р. в ході франко-польських переговорів Франція пообіцяла у випадку нападу Гітлера на Польщу „розпочати наступ проти Німеччини головними силами своєї армії на 15-й день мобілізації” [34]. Англо-польські переговори 23-30 травня призвели до того, що Лондон заявив про свою готовність надати Варшаві 1300 бойових літаків для польських ВПС і здійснити бомбардування Німеччини у випадку війни [35].

Як показали наступні події, ці щедрі обіцянки нічого не були варті. Однак польське керівництво приймало їх за чисту монету і тому все більше втрачало почуття реальності. Вважаючи, що Гітлер не наважиться розпочати війну, поляки діяли, можна сказати, зухвало. І серпня 1939 р. Польща увела економічні санкції проти Данцига, чим було реанімовано застарілий конфлікт 1928 року. До цього моменту 2/3 від усього обсягу зовнішньої торгівлі Польщі припадало на Данциг. Але коли Польща задіяла

на своєму узбережжі порт Гдиню і увесь експорт спрямувала туди, економічне становище Данцига різко погіршилось. Конфлікт вдалось врегулювати лише після втручання Ліги Націй, котра примусила Варшаву виділити Данцигу квоту у вантажообороті [36]. Але тепер Польща знову нагадала, що вона може в будь-який момент придушити Данциг економічно.

Обговорюючи дане питання і ймовірність військових дій Німеччини у відповідь, польський посол у Парижі Юліуш Лукасевич під час бесіди з міністром закордонних справ Франції Жоржем Бонне 18 серпня 1939 р. уїдливо заявив, що „не німці, а поляки увірвуться вглиб Німеччини у перші ж дні війни!” [37].

Коли 1 вересня 1939 р. Гітлер напав на Польщу, традиційна ненависть поляків до німців не змогла конвертуватися у перемогу. Зате вона дала взнаки в тилу, де частково спонтанно, частково організовано фольксдойч здійснювали багаточисленні акти саботажу і непокорі властям. Ніякого впливу на хід воєнних дій ці акції не мали, натомість польські власті отримали підстави для превентивних заходів. Було віддано наказ про арешт активних саботажників із фольксдойч і про виселення усіх фольксдойч із районів бойових дій; тих, хто не міг іти, польські солдати часто розстрілювали, німців виганяли із будинків і знущалися над ними. З вересня 1939 р., коли група фольксдойч напала на польські війська, почалися стихійні антинімецькі погроми. В Бидгощі (Бромберг), Шулітце та інших містах було вбито тисячі фольксдойч. Фридрих фон Меллентин у мемуарах писав, що коли 5 вересня 1939 р. його танковий корпус підійшов до Бромберга, танкісти побачили кілька сотень етнічних німців, убитих поляками під час погрому [38]. Нацистська пропаганда стверджувала, що було вбито 59 тис. німців, сучасні дослідники частіше всього сходяться на цифрі у 4 тисячі [39].

Можливо, німецька меншина в Польщі не пережила б війни, якщо б вона не закінчилася через три тижні. І, очевидно, тенденційний геноцид поляків під час погромів підштовхнув

Гітлера до створення у визволених територіях загонів самозахисту („хаймверів”). Невдовзі вони продемонстрували таку жорстокість по відношенню до вчорашніх „кривдників”, що навіть генерал-губернатор Польщі Ганс Франк називав „хаймвери” не інакше, як „бандою вбивць”. Разом із німецькими спецслужбами групи самозахисту здійснили акції масових розстрілів польського населення. Таким чином, лише в нових імперських округах (гау) Данциг – Західна Прусія і Вартеланд у вересні – грудні 1939 р. загинуло 30,5 тис. чоловік [40].

Це були лише перші прояви німецької окупаційної політики. На Нюрнберзькому процесі ця політика була препарована і засуджена у всій її зловісній суті [41]. Але Захід, за великим рахунком, і сам ніс чималу відповідальність за те, що сталося. Адже створена ним Версальська система мало того, що була недосконалою, – вона немов би спеціально містила в собі такі компоненти, котрі неминуче повинні були дати вибухову реакцію. Такими складовими Версальської системи став, з одного боку, принцип національного самовизначення, застосований Антантою до деяких європейських країн, а з іншого – неможливість його реалізувати у повному обсязі на практиці. Звідси й характерна для міжвоєнного періоду міжнародна ворожнеча, котра у відкритій або прихованій формі спостерігалася в більшості новоутворених держав.

Ліга Націй, покликана підтримувати і захищати мир, в тому чи іншому випадку втручалася у конфліктні ситуації. Але її підхід до проблеми захисту національних меншин страждав непослідовністю, а в деяких випадках – політичною заангажованістю. Намагаючись спрямувати агресію фашистської Німеччини проти Радянського Союзу, провідні європейські країни йшли їй на поступки. Це зробило принцип національного самовизначення ефективною зброєю в руках Гітлера. Прикриваючись ним, він зробив загарбання інших держав „законною справою”. І лише надмірні апетити фюрера відвернули від нього симпатії вчорашніх покровителів.

1. Roosevelt Th. The Works. – N.Y., 1922-1926. – Т. XII. – Р. 409.
2. Четырнадцать пунктов президента США В.Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г. // Системная история международных отношений в четырех томах. 1918-2000. Том 2. Документы 1910-1940-х годов. – М., 2000. – С. 27-28.
3. Ходнев А. Национальный вопрос в контексте мирового порядка : история и современное состояние. На <http://www.prof.msu.ru/publ/book/iamomol.html>
4. Версальский мирный договор. Полный перевод с франц. Ю.В.Ключникова и А.Сабанина. – М.: Издание Литиздата НКВД. 1925. Электронная версия на <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL?SOURCES/Legnattyst.htm>
5. Богданов А. СССР и Лига Наций. На <http://www.rustrana.ru/article.php?nid=22751>; Морозов Г.И. Лига Наций: взгляд через полвека // Вопросы истории. – 1992. - № 2-3; Ходнев А.С. Закат Лиги Наций // Вопросы истории. – 1993. - № 9.
6. Баландин Р., Миронов С. Дипломатические поединки Сталина. От Пилсудского до Мао Цзэдуна. – М.: Вече, 2002; Безыменский Л.А. Гитлер и Сталин перед схваткой. – М.: Вече,

- 2002; Мельников Д., Черная Л. Преступник номер 1. Нацистский режим и его фюрер. – М.: АПН, 1982; Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М.: Высш. шк., 1992.
7. Горохов В.Н. История международных отношений. 1918-1939 гг.: Курс лекций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004; Мельтюхов М. Советско-польские войны. – М.: Яуза, Эксмо. – 2004; Мосли Л. Утраченное время. Как начиналась вторая мировая война /Сокр. перевод с англ. – М.: Воениздат, 1972; Советская внешняя политика в ретроспективе. 1917-1991. – М., 1993.
 8. Большая советская энциклопедия. 1-е издание. Т. 61. – М., 1934. – Стб. 473.
 9. Там само. – Стб. 473-474.
 10. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Нацистское государство. – СПб.: Издательский дом «Нева», 2004. – С. 398.
 11. Милякова Л.Б. Польша на пути к моноэтническому государству (1918-1947 гг.). На http://hrono.ru/statii/2003/1918_47polon.html
 12. Пленков О.Ю. Вказана праця. – С. 399.
 13. Див.: Мельников Д., Черная Л. Указ соч. – С. 238-239.
 14. Пленков О.Ю. Вказана праця. – С. 396.
 15. Герберт фон Дирксен. Москва, Токио, Лондон. Двадцать лет германской внешней политики / Пер. с англ. Н.Ю.Лихачевой. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – С. 55.
 16. Горохов В.Н. Вказана праця. – С. 250.
 17. Пленков О.Ю. Вказана праця. – С. 390.
 18. Цит по: Вторая мировая война: Взгляд из Германии: Сборник статей. – М.: Яуза, Эксмо, 2005. – С. 65.
 19. Там само. – С. 85.
 20. Цит. по: Пленков О.Ю. Вказана праця. – С. 406-407.
 21. Дипломатический словарь в трех томах. Т. III. – М., 1986. – С. 521-522.
 22. Там само. – С. 345.
 23. История второй мировой войны. 1939-1945. В двенадцати томах. Том второй. – М.: Воениздат, 1974. – С. 107-108.
 24. Герберт фон Дирксен. Вказана праця. – С. 289.
 25. Цит. по.: Мослі Л. Вказана праця. – С. 61.
 26. Мельников Д., Черная Л. Указ. соч. – С. 301.
 27. Мослі Л. Вказана праця. – С. 99-100.
 28. Год кризиса. 1938-1939: Документы и материалы. Т.1. 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – М., 1990. – С. 27-28.
 29. Мослі Л. Вказана праця. – С. 111.
 30. История второй мировой войны. Том второй. – С. 123.
 31. Мельтюхов М. Вказана праця. – С. 285.
 32. Цит по.: Мослі Л. Вказана праця. – С. 231.
 33. Год кризиса. 1938-1939: Документы и материалы... Т. 1. – С. 351.
 34. Мельтюхов М. Вказана праця. – С. 302-303.
 35. Там само. – С. 303.
 36. Мухин Ю. Антироссийская подлость. На <http://usatruth.by.ru/c2.files/t03.html>
 37. Цит. по: Мослі Л. Вказана праця. – С. 301.
 38. Меллентин Ф. Танковые сражения 1939-1945. Боевое применение танков во Второй мировой войне. – М., 2003. – С. 23.
 39. Пленков О.Ю. Вказана праця. – С. 400.
 40. Мельтюхов М. Вказана праця. – С. 605.
 41. Див.: Гильберт Г. Нюрнбергский дневник. Процесс глазами психолога / Пер. с нем. А.Л.Уткина. – Смоленск: Русич, 2004.

SUMMARY

PRINCIPLES OF NATIONAL SELF DETERMINATION AND POLICY OF APPEASEMENT OF FASCISTS GERMANY

Surnin V. (Uzhhorod)

In this article we consider in what measure national factor came a weapon for achievement a geopolitical interests in fascists Germany and what role played principles of national self determination in encouragement of aggressive Hitler's plans from the direction of great European countries.